

६. कलेच्या वाटेने जाताना

- प्रस्तावना
- सौंदर्यवादी/कलावादी दृष्टिकोन
- सौंदर्यानुभव
- 'सौंदर्य' असते की भासते?
- कलेचे स्वरूप
- कलाप्रक्रिया आणि कलाप्रकार
- कलेची उद्दिष्टे
- वैज्ञानिक दृष्टिकोन

प्रस्तावना

असे म्हणतात, की प्रत्येकाची सुखाची व्याख्या वेगळी असते. म्हणूनच सुख कशात असते या प्रश्नाचे सगळ्यांना पटेल असे उत्तर देता येत नाही. पण सगळ्यांनाच सुख हवे असते हे मात्र बहुतांशी सर्वमान्य आहे. सुख, आनंद, खुशी, समाधान हे सगळे शब्द आपल्याला सगळ्यांना हव्याशा वाटणाऱ्या अनुभवाचे, मानसिक स्थितीचे वर्णन करणारे आहेत. असे अनुभव किंवा मानसिक स्थिती कुठल्या प्रसंगी, काय केले म्हणजे वाट्याला येते आपल्या? सगळ्यांचे सुख कशात असते हा प्रश्न सोडूनच द्या, पण तुमचे सुख कशात आहे, ते कधी, कसे मिळते याचा विचार केला आहे कधी? सुखी व्हायचे असेल, तर हा विचार करायलाच हवा ना!

अनेक वाटांनी, अनेक प्रकारचे सुख आपल्याला मिळत असते. पावसाची सर पडून गेल्यावरच्या गारव्यात गरमागरम चटकदार पदार्थ खाणे सुखाचे असते. भारतीय संघ विश्वचषक जिंकतो तेव्हा खूप आनंद होतो. खूप दिवसांनी एखादा जवळचा मित्र भेटला की आपण खुश होतो. आपल्या शेजारी राहणाऱ्या छोट्याला सायकल चालवायला शिकवताना मजा येते. एखाद्या दिव्यांग व्यक्तीला रस्ता ओलांडायला मदत केली तर बरे वाटते. आपल्या यशाने आईबाबांच्या चेहऱ्यावर खुशी दिसली की खूप समाधान वाटते. थोडक्यात सांगायचे तर, माणसामध्ये ज्या वेगवेगळ्या क्षमता असतात, जे निरनिराळे गुणधर्म असतात त्यांच्याशी माणसाचे सुख निगडित असते. सौंदर्याचा आस्वाद घेणे आणि सौंदर्य

निर्मिती करणे या माणसाच्या विशेष क्षमता आहेत. या क्षमता मनुष्येतर जिवामध्ये अजिबात नाहीत असे नाही. सुगरण पक्षी घरटे विणतो, कोळी नाजूक रचनेचे जाळे विणतो, पाखरे गातात, किटक वाळूवर तुरु-तुरु चालतात. पण ते या सगळ्याचा 'सुंदर' म्हणून आस्वाद घेऊ शकतात का? कुणास ठाऊक! आज आपण एवढे म्हणू शकतो, की माणसाची जाणीव इतर सजीवांपेक्षा प्रगत असल्यामुळे, त्याला जाणीवेची जाणीव असल्यामुळे त्याच्या सौंदर्यजाणिवा इतर सजीवांपेक्षा भिन्न असू शकतात. त्यामुळेच त्याच्यापुढे सौंदर्यानुभवाचे, कलानुभवाचे एक नवेच विश्व खुले होते. या विश्वात, मूलभूत गरजांच्या पूर्तीने होणाऱ्या समाधानापलीकडचे सुख किंवा आनंद माणसाच्या वाट्याला येतो.

उमललेले नाजूक, सुगंधित फूल, सूर्यास्ताच्या वेळी विविध रंगांची उधळण करणारे आकाश, समुद्राची गाज, पक्ष्यांची किलबिल, कडाडणाऱ्या आणि अंधार उजळवून टाकणाऱ्या विजा, झाडांचे माथे जमिनीला टेकायला लावणारी वादळे; निसर्गाची अशी अनेक, कधी मोहित करणारी, कधी भयचकित करणारी रूपे आपण अनुभवतो. अशा अनुभवांनी आपण हरखून जातो, कधी उत्साहित होतो, तर कधी अचंबित होतो, निःशब्द होतो. अशा अनुभवांना 'सौंदर्यानुभव' म्हटले जाते. या अनुभवांमध्ये

निसर्गनिर्मित सौंदर्याप्रमाणे मानवनिर्मित सौंदर्याचाही अनुभव समाविष्ट असतो.

चला पाहूया!

तुमच्या परिसरातील निसर्गसुंदर स्थळाला/ वस्तुसंग्रहालयाला/कलादालनाला भेट द्या.

माणसाच्या कलाव्यवहारामधून त्याची सौंदर्यासक्ती जशी दिसते, तशीच त्याची सर्जनशीलता म्हणजे निर्मितीक्षमताही दिसते. सौंदर्यमीमांसा ही तत्त्वज्ञानाची शाखा माणसाच्या सौंदर्यानुभवांचा, कलानुभवांचा सखोल अभ्यास करते.

गेल्या वर्षी आपण या शाखेची तोंडओळख करून घेतलेलीच आहे. सौंदर्य म्हणजे काय? सौंदर्यानुभवाचे स्वरूप काय असते? कलेचे मानवी जीवनातील महत्त्व काय आहे? कलाकृतीचे स्वरूप काय असते? कलाप्रक्रियेचे घटक कोणते आणि त्यांचा परस्परसंबंध कसा असतो? या प्रकारच्या, सौंदर्य आणि कलानिर्मिती व कलास्वाद यासंदर्भातील अनेक प्रश्नांची चर्चा या शाखेत होते. कलेचा समाजावर होणारा परिणाम, कला आणि नीती यांमधील संबंध, कलेचे मूल्यमापन करणारे निकष, कला आणि कारागिरी यांमधील संबंध अशा मुद्द्यांचा विचारही या शाखेत केला जातो. सौंदर्य आणि कला यांची चर्चा तत्त्वज्ञानात फार पूर्वीपासून होत असली, तरी सौंदर्यमीमांसेचा तत्त्वज्ञानाची एक शाखा म्हणून उगम १८व्या शतकात झाला. 'सौंदर्यमीमांसा' हा शब्द आपण Aesthetics या शब्दाचा मराठी भाषेतील पर्याय म्हणून वापरतो. जर्मन तत्त्वचिंतक बॉमगार्टन (Baumgarten) याने Aesthetics या शब्दाचा अशा अभ्यासासाठी पहिल्यांदा उपयोग केला. Aesthanomai या ग्रीक शब्दापासून त्याने हा शब्द तयार केला. Aesthenomai म्हणजे इंद्रियांद्वारा अनुभव घेणे, तर Aesthetics म्हणजे इंद्रियानुभव आणि त्यांमधून निर्माण होणाऱ्या विशिष्ट प्रकारच्या भावना. बॉमगार्टनने Aesthetics म्हणजे सौंदर्यानुभवाचा पद्धतशीरपणे अभ्यास करणारी शाखा अशी सौंदर्यमीमांसेची व्याख्या केली. कांटने नैतिक अनुभव आणि सुखद किंवा रोचक अनुभव यांपासून सौंदर्यानुभवाचे

वेगळेपण कशात असते याची मांडणी करून सौंदर्यमीमांसेला तात्त्विक अधिष्ठान दिले.

चला शोधूया!

कांटच्या सौंदर्यविषयक तत्त्वज्ञानाची अधिक माहिती मिळवा.

नंतरच्या काळात सौंदर्य ही या शाखेतील मध्यवर्ती संकल्पना राहिली नाही. त्यामधील चिंतनाचा रोख कला आणि कलाविषयक प्रश्नांकडे जास्त प्रमाणात वळल्यामुळे या शाखेला 'कलेचे तत्त्वज्ञान' असेही म्हटले जाऊ लागले. या पाठात आपण या शाखेतील काही प्रमुख संकल्पनांचा परिचय करून घेऊया.

सौंदर्यवादी/कलावादी दृष्टिकोन

आपले आपल्या भोवतालच्या जगाशी असलेले नाते अनेकपदरी असते. इंद्रियसंवेदना, भावभावना, बुद्धी, विचार, तर्क, कल्पना, कृती, मूल्यमापन अशा अनेक मार्गांनी आपण जगाशी जोडले जातो. विश्वाशी असलेल्या आपल्या नात्याच्या मुळाशी तीन प्रकारचे दृष्टिकोन असतात. ज्ञानात्मक/ज्ञानकेंद्री दृष्टिकोन माणसाचे 'ज्ञाता' हे रूप अधोरेखित करतो. या ज्ञात्याला विश्वाचा उगम, स्वरूप, कार्य या सगळ्यांचा वेध घ्यायचा असतो. जगात किती प्रकारच्या वस्तू आहेत? त्यांचे मूळ घटक कोणते? त्यांमध्ये होणारे बदल कोणते? त्यामागची तत्त्वे, नियम कोणते हे जाणून घेण्यात त्याला रस असतो. आपण पाहिले त्याप्रमाणे या कुतूहलातूनच तत्त्वज्ञान आणि विज्ञानाचा उगम होतो. जग समजून घेण्याच्या पद्धती विकसित होतात. तंत्रज्ञानाच्या विकासातून जगाचे अज्ञात पैलू उलगडून दाखवणारी उपकरणे तयार होतात. त्यांचा वापर करून संशोधन करताना ज्ञात्याची भूमिका तटस्थ निरीक्षकाची असते. भावभावना, कल्पना, संवेदनशीलता, मूल्ये या गोष्टींना इथे थारा नसतो. तुम्ही प्रयोगशाळेत जेव्हा प्रयोग करता, तेव्हा तुमच्या आवडीनिवडी, तुमच्या वैयक्तिक भावना, मनःस्थिती यांना काहीही महत्त्व नसते. महत्त्व असते ते प्रयोगविषयाला. त्याचप्रमाणे ज्ञानकेंद्री दृष्टिकोनात व्यक्तीला महत्त्व नसते. महत्त्व असते ते अभ्यासविषयाला, म्हणजे वस्तू किंवा घटना,

त्यांचे आंतरसंबंध यांना.

दुसरा दृष्टिकोन असतो तो आपल्या जगण्यासाठी काय उपयोगी आहे, फलदायी आहे याकडे लक्ष पुरवणारा. याला उपयुक्ततावादी किंवा व्यवहारवादी दृष्टिकोन म्हटले जाते. जीवनसंघर्षात आपला स्वतःचा जीव आणि आपल्या जीवजातीचे अस्तित्व टिकवून धरण्याच्या मूलभूत प्रेरणेमुळे आपल्यासाठी लाभदायक काय आणि हानिकारक काय याचा शोध माणूस सुरुवातीपासूनच घेत राहिला. या शोधाच्या मुळाशी निखळ कुतूहल नसते. केवळ ज्ञान मिळवण्याची प्रेरणा नसते, तर वर उल्लेखलेली एक जैविक प्रेरणा असते. उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत आणि सामाजिक सांस्कृतिक विकासाच्या प्रक्रियेत ही प्रेरणा विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या विकासाशीही जोडली जाते. प्राथमिक स्वरूपाच्या तंत्रज्ञानाला वैज्ञानिक ज्ञानाची जोड मिळाल्यावर त्याची कार्यक्षमता कित्येक पटीने वाढते. त्याचप्रमाणात जीवनोपयोगी साधनेही वाढत जातात. ज्ञानकेंद्री दृष्टिकोन आणि उपयुक्ततावादी दृष्टिकोन परस्परपूरक असतात. उपयुक्त साधनांनी ज्ञानाची व्याप्ती वाढत जाते, तर सखोल ज्ञानामुळे काय उपयुक्त आणि काय निरुपयोगी किंवा नुकसानदायक याची समजही वाढत जाते.

हे दोन्ही दृष्टिकोन आपापल्या पद्धतीने विश्वातील वस्तूंचे, घटनांचे वर्गीकरणही करत असतात. विश्वात अपरिमित वस्तू असतात, असंख्य घटना घडत असतात. त्यांमधील साम्ये शोधून त्यांचे वर्गीकरण केले जाते. यासाठी ज्ञानकेंद्री दृष्टिकोन वस्तू किंवा घटना कुठल्या प्रकारच्या सर्वसाधारण नियमांच्या कक्षेत येतात याचा शोध घेतो. तो नियम त्या प्रकारच्या सर्व वस्तूंना किंवा घटनांना लागू होतो. वस्तूच्या स्वतंत्र, वैशिष्ट्यपूर्ण अस्तित्वापेक्षा, तिचा प्रकार किंवा वर्ग, ज्ञानकेंद्री दृष्टिकोनासाठी महत्त्वाचा असतो. उपयुक्ततावादी दृष्टिकोन वस्तूंचे वर्गीकरण त्यांच्या उपयुक्ततेनुसार, म्हणजे ज्या प्रकारची कार्ये त्या करू शकतात त्यांच्याप्रमाणे करतो. या दृष्टिकोनानुसार वस्तू या मुळात साधने किंवा उपकरणे असतात. एखादी वस्तू बनवण्यासाठी तिचा उपयोग कशासाठी करायचा आहे हे लक्षात घेऊन ती कशापासून बनवायची, तिला कुठला आकार द्यायचा हे ठरवले जाते. एकाच प्रकारच्या घटकद्रव्यामधून, एकाच

आकाराच्या अनेक वस्तू बनवल्या जातात.

चला करूया!

वर्गात कागदापासून बनवता येणाऱ्या विविध वस्तू (ओरिगामी) तयार करून त्यांचे प्रदर्शन भरवा.

लाकडापासून अनेक वस्तू तयार होतात, पण त्यांची रचना वेगवेगळी असते. बसण्यासाठी खुर्ची, वस्तू ठेवण्यासाठी, लिहिण्यासाठी केलेले टेबल आणि थोड्या जागेत बसताही येईल आणि वस्तू ठेवताही येतील यासाठी तयार केलेले बाक, या सगळ्या वस्तूंच्या कार्यानुसार त्यांचे वर्गीकरण करणे हा उपयुक्ततावादी दृष्टिकोन आहे, तर या सगळ्या वस्तू लाकडाच्या आहेत, म्हणून त्यांना प्लॅस्टिक, धातू इत्यादींपासून बनवलेल्या वस्तूपेक्षा वेगळ्या वर्गात टाकणे हा ज्ञानकेंद्रीय दृष्टिकोन आहे.

चला करूया!

केक किंवा बिस्किटांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या साच्यांसारखे वेगवेगळे साचे घ्या आणि त्यांचा वापर करून मेण, माती अशा विविध घटक पदार्थांपासून वस्तू बनवा.

या दोन दृष्टिकोनांव्यतिरिक्त ज्या तिसऱ्या दृष्टिकोनातून आपण वस्तूंचाच नव्हे तर विश्वाचाही अनुभव घेतो, त्याला सौंदर्यवादी किंवा कलावादी दृष्टिकोन म्हणतात. अनुभवाला येणारी वस्तू कुठल्या घटकद्रव्यांपासून तयार झाली आहे? तिला कुठल्या प्रकारचे निसर्गनियम लागू होतात? तिचे कार्य काय? उपयोग काय? असे कुठलेही प्रश्न या दृष्टिकोनानुसार गौण ठरतात. त्यामुळेच ती वस्तू कुठल्या प्रकारात किंवा वर्गात मोडते यासंबंधीचे वर्गीकरण केले जात नाही. कुठलाही विशिष्ट प्राथमिक हेतू मनात न ठेवता; निसर्ग, वस्तू यांचा प्रत्यय जसा येईल तसा घेणे आणि त्यामधून ज्या संवेदना, प्रतिमा मनात उमटतील त्या उमटू देणे असे या दृष्टिकोनामधून घडत असते. या अनुभवात, ज्या वस्तूचा अनुभव आहे तिचे आणि जी व्यक्ती अनुभव घेते तिचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप महत्त्वाचे असते. सौंदर्यवादी दृष्टिकोनाला निसर्गाची, विशिष्ट वस्तूंची, वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनाची अनेकविध रूपे त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्णतेसह अनुभवण्यात रुची असते.

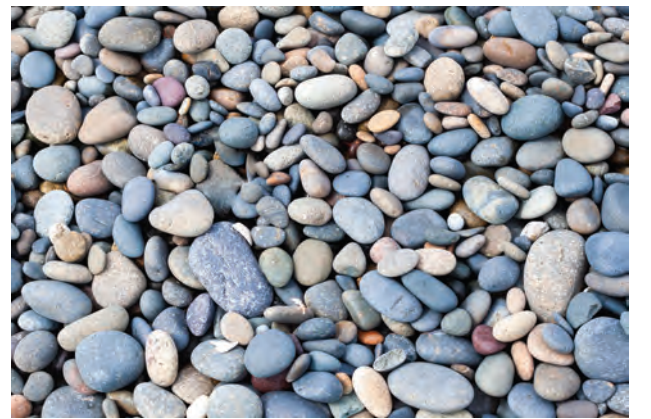

तत्त्वज्ञानात या दृष्टिकोनाला एक वेगळेच महत्त्व आहे. आपण तत्त्वज्ञानाच्या सत्तामीमांसा, ज्ञानमीमांसा, नीतिमीमांसा या शाखांची ओळख करून घेतली आहे. या सर्व शाखांमध्ये माणसाचे संवेदनशीलता, कल्पनाशक्ती, सर्जनशीलता, भावनाशीलता हे गुणधर्म परिघावरच राहतात. सौंदर्यमीमांसा या सगळ्यांची दखल घेते आणि त्यामधून माणूसपणाचे आपले आकलन अधिक समृद्ध करते. त्याचप्रमाणे मानवेतर अस्तित्वाचा विचार केवळ माणसाच्या संदर्भात न करता त्या अस्तित्वाचा निखळ अनुभव आणि त्याचे व्यक्तीच्या मनोविश्वावर होणारे परिणाम यांचाही विचार सौंदर्यमीमांसेत होतो. आपल्या अनुभवाला येणाऱ्या वस्तू, व्यक्ती, संबंध, घटना या सगळ्यांकडे बघण्याची एक वेगळीच दृष्टि आपल्याला सौंदर्यमीमांसेमधून मिळते. या दृष्टिमुळे माणसांच्या उद्दिष्टांच्या, हेतूंच्या पलीकडे त्यांचे जे निखळ अस्तित्व असते, त्या अस्तित्वाशी आपण जोडले जातो. त्यामधून अस्तित्व-विशिष्टांची दखल घेण्याचा, त्यांची कदर करण्याचा संस्कार आपल्यावर नकळत होतो.

सौंदर्यात्मक दृष्टिकोनात, मानवेतर अस्तित्व, निसर्ग, यांचे अस्तित्व माणसापेक्षा वेगळे, सुटे न राहता ते मानवी भावविश्व, कल्पनासृष्टी, विचारदृष्टी यांचे अन्योन्य भाग होतात. माणसाची संवेदनक्षमता, सर्जनशीलता विश्व आणि विश्वातील प्रकट घटकांची अनोखी रूपे आपल्यासमोर आणतात आणि त्यामागील अप्रकट अस्तित्व जाणून घेण्याची ओढ निर्माण करतात. विश्व आणि त्यातील घटकांना केवळ संशोधनविषय किंवा उपयुक्त संसाधने म्हणून बघण्याच्या पलीकडे जाऊन अनुभवण्याची शक्यता सौंदर्यवादी दृष्टिकोनामुळे निर्माण होते. यातून प्रत्येक गोष्टीला स्वतःचे असे अस्तित्वविशिष्ट मूल्य असू शकते याची जाणीव

माणसाला होते. निसर्ग आणि मानवाला संसाधन या रूपात पाहण्याच्या आजच्या काळात ही जाणीव खूप मोलाची आहे. ती आपल्याला स्वकेंद्री, मानवकेंद्री दृष्टीच्या पार जाऊन स्वतःकडे, समाजाकडे, सजीव-निर्जीव सृष्टीकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टी देते. सामान्य माणसाला येणारा सौंदर्यानुभव आणि कलाकाराने केलेली कलानिर्मिती यांचा उगम या दृष्टिमधूनच होत असतो. आपण एका उदाहरणाच्या मदतीने हे समजावून घेऊया.

निसर्गात मुक्तपणे फिरताना अनेक गोष्टी आपल्या नजरेला पडतात. समजा, एक मित्रमैत्रिणींचा गट फिरायला गेलेला असताना एखाद्या प्रदेशात त्यांना खूप दगड पडलेले दिसले; तर काय प्रकारच्या प्रतिक्रिया होतील? कुणाला कुतूहल वाटेल की हे सगळे दगड इथे कुठून आले? एखाद्या भूगर्भशास्त्राच्या विद्यार्थ्याला तो दगड कुठल्या प्रकारचा आहे, कुठल्या प्रक्रियेमधून तयार झाला आहे याचे त्याने अभ्यासलेले वर्णन आठवेल. कुणाला हिंडताफिरताना त्या दगडांची अडचण वाटेल, कुणी त्यांचा बसण्यासाठी वापर करेल, काहीजण त्या दगडांपासून कुठली उपयुक्त उपकरणे, वस्तू, हत्यारे तयार करता येतील याबद्दल विचार करू लागतील, एखादीला मात्र त्या इतरत्र पडलेल्या दगडांमध्ये एखादी सुंदर रचना दिसेल, कुणाला दगडाचे छायाप्रकाशाच्या खेळातले रूप मोहवेल, कुणी त्यातल्या चमकदार कणांनी विस्मित होईल. एखाद्या दगडाचा गुळगुळीत, नितळ स्पर्श कुणाला आवडेल. एखाद्या कलाकाराला त्यांतून शिल्प घडवण्याची इच्छा होईल.

शिल्पकार जेव्हा दगडातून मूर्ती घडवतो किंवा वास्तुरचनाकार एखाद्या वास्तूची, प्रार्थनास्थळाची उभारणी करतो, तेव्हा त्या दगडाचे चिरस्थायित्व, सर्व ऋतूंना

सामोरे जाऊन तगून राहण्याची क्षमता हे गुणधर्म आपल्याला जाणवतात. लख्ख प्रकाश, संधिप्रकाश, ढगांमधून झिरपलेला प्रकाश, अंधारून येणारी संध्याकाळ अशा निरनिराळ्या स्थितीत दगडाचे दिसणारे रंगरूप, त्यावरची चकाकी हे आपल्या अनुभवाला येते. शिल्पकाराने निर्माण केलेल्या मूर्तीमधून प्रकट होणारे विविध भाव, एरवी जड, निर्जीव समजल्या जाणाऱ्या दगडाला जणू चैतन्यमय, गतिशील, भावात्मक अस्तित्व प्रदान करतात. निसर्गाच्या प्रत्येक आविष्काराचे, दगडासारख्या वस्तूंचे म्हणजे पर्यायाने विश्वाचेच अस्तित्वमूल्य कलानिर्मितीमधून असे प्रकट होते. असे मूल्यभान हा माणसाच्या सांस्कृतिकतेचा महत्त्वाचा पैलू आहे.

दगडासारख्या निसर्गनिर्मित वस्तूप्रमाणे दैनंदिन जीवनात ज्यांचे असणे आपण गृहीत धरतो अशा टेबलासारख्या मानवनिर्मित वस्तूंचे अस्तित्वभानही कलाकार आपल्याला करून देत असतो. त्या वस्तूशी निगडित इतर प्रतिमा आपल्या मनामध्ये उमटवत असतो. कल्पना करा, की तुम्ही एक चित्र पाहत आहात. त्या चित्रात कॅनव्हासवर एका टेबलाचे रेखाटन आहे, टेबलावर काही कागद आणि डोळ्यांवरून काढून ठेवलेला चष्मा अशा वस्तू दिसत आहेत.

ते रेखाटन बघताना नकळत नजरेसमोर काहीतरी लिहून टेबलावरून नुकतेच उठलेले आजोबा किंवा आई यांची प्रतिमा उमटेल. कुणाला एखादा लेखक आठवेल, कुणाला तत्त्वचिंतक तर कुणाला एखादा नेता. टेबल,

कागद, चष्मा या वस्तू स्मरणचित्रे बनून भावबंध प्रकट करतील.

चला करूया!

वर्गात काही विद्यार्थी चित्रे काढतील आणि इतर विद्यार्थी त्या चित्रांमुळे त्यांच्या मनात कुठल्या प्रतिमा, कुठले भाव जागे झाले याबद्दल बोलतील.

सौंदर्यानुभव

सौंदर्यवादी किंवा कलावादी दृष्टिकोन माणसाच्या सौंदर्यविषयक प्रगत जाणिवांमधून निर्माण होतो. या जाणिवांमुळेच 'सौंदर्यानुभव' हा अनुभवप्रकार शक्य होतो. सौंदर्यमीमांसा किंवा कलेच्या तत्त्वज्ञानानुसार निसर्ग आणि कलाकृती यांचा आस्वाद घेताना येणारा सौंदर्यानुभव म्हणजे विशिष्ट व्यक्तीला, निसर्गाचा किंवा कलाकृतीचा येणारा इंद्रियानुभव. सौंदर्यानुभव मुळात इंद्रियानुभव असला तरी त्याची कक्षा इंद्रियानुभवापुरतीच सीमित नसते. त्या अनुभवाचा परिणाम आपल्या भावना, विचार, कल्पना यांच्यावर होतो. या अनुभवाच्या आठवणी मनात रेंगाळत राहतात. कधी या अनुभवामुळे काही जुन्या अनुभवांच्या स्मृती जाग्या होतात. त्या अनुभवांचे एकमेकांशी असलेले नाते उलगडत जाते. स्वतःबद्दल, समाजाबद्दल, विश्वाबद्दल काही नव्याने समजायला लागते. एखादा चित्रपट किंवा नाटक बघताना असा अनुभव तुम्हांलाही आला असेल. इंद्रियानुभव, भावभावना, विचार, कल्पना या सगळ्यांना जोडणाऱ्या या प्रक्रियेतून त्या अनुभवाची सूक्ष्म, तरल अंगे आपल्याला जाणवत राहतात. आपल्या रोजच्या एकसुरी, काहीशा यांत्रिक जीवनाला सौंदर्यानुभव किंवा कलानुभव चैतन्य प्रदान करत असतो.

सौंदर्यानुभवाचा एक विशेष गुणधर्म म्हणजे तो आनंददायी असतो. त्यामधून मिळणाऱ्या आनंदाचे स्वरूप मात्र इंद्रियानुभवामधून एरवी मिळणाऱ्या आनंदापेक्षा खूपच वेगळे असते. या आनंदाचे वेगळेपण समजून घेतले, की सौंदर्यानुभवाची वैशिष्ट्ये समजायला मदत होते. एखादे सुंदर निसर्गदृश्य पाहून होणारा आनंद, एखादी मनाला भिडणारी कविता वाचण्याचा आनंद,

एखादा सुंदर नाट्यानुभव घेतल्यानंतर वाटणारे खोल समाधान यांची वैशिष्ट्ये जाणून घेण्याचा प्रयत्न तुम्ही कधी केला आहे? मनपसंद खाद्यपदार्थ मनसोक्त खायला मिळणे, आपल्याला खूप हवी असलेली एखादी वस्तू अचानक भेट म्हणून मिळणे, एखादी क्रीडास्पर्धा जिंकणे यांतून मिळणाऱ्या आनंदाशी त्यांची तुलना कधी केली आहे? केली नसलीत, तर नक्की करून बघा. अशी तुलना कशी करता येऊ शकते हे उदाहरणांमधून समजावून घेऊया.

चला करूया!

वर्गात काव्यवाचन, नाट्यउतारा वाचन करा व त्यातून मिळणारा आनंद अनुभवा.

समजा, आपल्यासमोर केशरी रंगाचा, तजेलदार, मधुर वासाचा आंबा ठेवला असेल, तर तो बघून आपल्याला छान वाटेलच, पण तो आंबा आपल्याला खायला मिळावा अशी इच्छा आपल्याला होईल. आंबा नुसता बघून समाधान होणार नाही, तो खायला मिळाला, तरच समाधान होईल. याउलट, एखादे सुंदर चित्र किंवा शिल्प बघितले, तर त्या नुसत्या दर्शनानेच आनंद होईल. ते चित्र किंवा शिल्प आपल्याला मिळावे, आपल्या मालकीचे असावे तरच मला आनंद होईल असे काही तुम्हांला वाटणार नाही.

कलासंग्रहालयांमध्ये अनेक कलाकृती जतन केलेल्या असतात. महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी कलापूर्ण शिल्पे आणि रचना असणारी लेणी, मंदिरे आहेत. ती बघूनही आपल्याला असाच वैशिष्ट्यपूर्ण आनंद मिळतो. एखाद्या डोंगरमाथ्यावरून दिसणाऱ्या, वृक्षराजीने

नटलेल्या दऱ्या, त्यांमधून वाहणारे पाण्याचे शुभ्र खळाळते प्रवाह आपल्या मनाला निर्भेळ आनंद देतात. वेगवेगळ्या सुरांत शीळ घालणारी पाखरे मोहवून टाकतात.

चला भेट देऊया!

आपल्या परिसरातील प्राचीन कलावस्तू, स्थापत्य इत्यादींविषयी माहिती मिळावा. शक्य असल्यास प्रत्यक्ष भेट द्या. जसे की, प्राचीन गुंफा, मंदिरे, वाडे इत्यादी.

या उदाहरणांमधून हे लक्षात येते, की सौंदर्यानुभवातून अथवा कलानुभवातून मिळणारा आनंद व्यक्तीच्या इच्छा, प्रेरणा, अपेक्षा यांवर अवलंबून नसतो. जर्मन तत्त्वज्ञ इमॅन्युएल कांट सौंदर्यानुभवाला निरपेक्ष आनंद देणारा अनुभव असे म्हणतो. त्याच्या मते जी वस्तू किंवा कलाकृती आपल्याला सौंदर्यानुभव देते त्यातून मिळणारा आनंद त्या वस्तूच्या व्यावहारिक, उपयोगिता मूल्यावर किंवा नैतिक मूल्यावरही अवलंबून नसतो. या अर्थाने हा आनंद निखळ, निरपेक्ष असतो. असा आनंद ज्यामधून मिळतो तो सौंदर्यानुभव.

तुम्हांला नक्कीच असा प्रश्न पडलेला असेल, की सौंदर्यानुभव म्हणजे सौंदर्याचा किंवा सुंदरतेचा अनुभव ना? मग वर सौंदर्यानुभवाची जी चर्चा आपण केली, त्यात सौंदर्याचे विवेचन का केलेले नाही? तुमचा प्रश्न योग्य आहे. पण त्याचे उत्तर वाटते तेवढे सोपे नाही. सर्वसाधारणपणे एखादी व्यक्ती, वस्तू, दृश्य, कलाकृती आपल्याला भावते, आवडते. ती/ते सुंदर आहे असे म्हटले जाते. अर्थात प्रत्येक वेळेला 'सुंदर' या शब्दाचा उपयोग आपण करतोच असे नाही. दैनंदिन जीवनात, 'छान आहे', 'चांगले आहे', 'मला खूप आवडले' असेही आपण म्हणतो. त्या त्या काळाची अशीही काही खास विशेषणे असतात. 'सही', 'भारी', 'एक नंबर' अशी विशेषणे तुम्ही अनेक वेळा 'सुंदर' या अर्थाने वापरता ना?

चला करूया!

'दैनंदिन जीवनातील कला' याविषयी वर्गात सादरीकरण करा. उदा. सुशोभनाच्या विविध पद्धती, प्रकार, त्यांतील पारंपरिक आणि नवीन प्रकार.

‘सौंदर्य’ असते की भासते?

‘सुंदरता’, ‘सौंदर्य’ या संकल्पनेबद्दल तत्त्वज्ञानात अनेक प्रश्न निर्माण केले गेले आहेत. ज्याचे वर्णन करण्यासाठी आपण ‘सुंदर’ हे विशेषण वापरतो, त्यामध्ये सौंदर्य हा गुणधर्म असतो असे आपण मानतो. हा गुणधर्म रंग, रूप, गंध, आकारमान, वजन यांप्रमाणे वस्तूमध्ये अस्तित्वात असतो का? या प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थी असते, तर या गुणधर्माचा नेमका निर्देश आपल्याला करता आला असता. सगळ्यांत महत्त्वाचे म्हणजे एखादी वस्तू सुंदर आहे की नाही याबद्दल टोकाचे मतभेद झाले नसते, एवढेच नव्हे, तर मतभेद झालेच असते, तर ते वस्तुनिष्ठ पद्धतीने मिटवणे शक्य झाले असते. एखादी वस्तू जड आहे की हलकी याबद्दलची मते व्यक्तिनिष्ठ असू शकतात, पण त्याच वस्तूचे वजन नक्की किती आहे, हे वस्तुनिष्ठपणे मोजता येते. सौंदर्य या गुणधर्माबाबत मात्र असा व्यक्तिनिरपेक्ष, वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष काढता येऊ शकत नाही.

चला करूया!

एका ग्लासात पाणी घ्या व तो हातात धरा. पाण्याचा ग्लास जड आहे किंवा नाही ते सर्वांना सांगा. तोच ग्लास पुढची १० मिनिटे त्याच स्थितीत धरून ठेवा. हाताला कळ लागली की सर्वांना सांगा. तेवढेच वजन असणारा पाण्याचा ग्लास (वस्तुनिष्ठ वास्तव) सुरुवातीला हलका व नंतर जड वाटू लागतो. (व्यक्तिनिष्ठ वास्तव) यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्या. ही कृती गटांमध्येही करता येईल.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातील ग्रीक कालखंड आणि मध्ययुगीन कालखंड यांमध्ये सौंदर्य हे वस्तुगत म्हणजे वस्तुतच असते असे मानले जात असे. त्या काळात सौंदर्य ही संकल्पना वस्तुच्या रचनेच्या अनुषंगाने स्पष्ट केली गेली. वस्तू अनेक घटकांनी मिळून बनलेली असते. या घटकांमधून वस्तूचे गुणधर्म निष्पन्न होतात. वस्तूच्या घटकांची रचना योग्य असेल, म्हणजेच तिच्यात सुसंवाद, समतोल, प्रमाणबद्धता, सममात्रता, लय असे गुणविशेष असतील, तर त्या

रचनेला सुंदर मानले जात असे. म्हणजेच हे गुणविशेष सौंदर्याचे घटक मानले गेले. हे घटक वस्तूमध्ये असल्यामुळे सौंदर्य हा वस्तुगत गुणधर्म मानला गेला.

सौंदर्याच्या या आकलनाला आधुनिक कालखंडात डेव्हिड ह्यूम या तत्त्वज्ञाने छेद दिला. ह्यूमच्या मतानुसार सुंदरता वस्तूच्या ठिकाणी किंवा वस्तूमध्ये नसते. सौंदर्य हा वस्तूचा गुणधर्म किंवा घटक नाही, तर ते, त्या वस्तूचा अनुभव घेणाऱ्या व्यक्तीशी संबंधित आहे. एखादी वस्तू सुंदर आहे असे विधान वस्तुनिष्ठ नव्हे तर व्यक्तिनिष्ठ असते असे ह्यूम मानतो. म्हणतात ना, ‘लैलाको देखना है तो मजनू की आँखोंसे देखिये’। सौंदर्य हे पाहणाऱ्याच्या नजरेत असते, जे पाहतो त्यामध्ये नाही असा याचा अर्थ आहे. यामुळेच सौंदर्य ‘असते’ की ‘भासते’ असा प्रश्न निर्माण होतो. ह्यूमनंतर काही तत्त्वचिंतकांनी सौंदर्याला व्यक्तिनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठ असे दोन्ही प्रकारचे पैलू असतात असे मत मांडण्याचा प्रयत्न केला.

चला बोलूया!

सौंदर्य ‘असते’ की ‘भासते’ यावर चर्चा करा. तुमची मते योग्य मुद्द्यांच्या आधारे मांडण्याचा प्रयत्न करा.

सौंदर्य वस्तुगत आहे, की व्यक्तिगत या प्रश्नाशी निगडित असणारे आणखी काही महत्त्वाचे प्रश्न म्हणजे सौंदर्याची व्याख्या करता येईल का? सौंदर्याचे निकष ठरवता येतील का? तुम्ही विज्ञानात, गणितात अनेक व्याख्या शिकला आहात. एखाद्या शब्दाचा, त्यातून ध्वनित होणाऱ्या संकल्पनेचा अर्थ काटेकोरपणे स्पष्ट करणे हे व्याख्येचे कार्य असते. ज्या प्रकारच्या वस्तूचा निर्देश एखादी संकल्पना करते, त्या प्रकारच्या सर्व वस्तूंमध्ये अनिवार्यपणे असलेल्या गुणधर्मांचा उल्लेख व्याख्येत केला जातो. उदाहरणार्थ, ‘त्रिकोण म्हणजे तीन सरळ रेषांनी सर्व बाजूंनी सीमित असलेली आकृती’, ही त्रिकोणाची व्याख्या एकाच वेळी सर्व त्रिकोणांचा आवश्यक गुणधर्म सांगते, त्याचप्रमाणे त्रिकोणाचे इतर सर्व आकृत्यांपेक्षा असलेले वेगळेपणही अधोरेखित करते. ज्या ज्या गोष्टींना आपण सुंदर म्हणतो त्या

सर्वामध्ये अनिवार्यपणे असलेले असे काही गुणविशेष असले, तर सौंदर्याची व्याख्या करता येईल. काही तत्त्वचिंतकांनी अशी व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण अनेक तत्त्वज्ञांच्या आणि विचारवंतांच्या मते सौंदर्याची व्याख्या करता येणे शक्य नाही. सौंदर्य हा वस्तुगत गुणधर्म नाही असे मानले, तर त्याची व्याख्या करता येत नाही असा निष्कर्ष निघतो. कारण व्याख्या वस्तुनिष्ठ असाव्या लागतात. सौंदर्याचे आकलन जर व्यक्तिनुसार बदलत असले, तर त्याची वस्तुनिष्ठ म्हणजेच व्यक्तिनिरपेक्ष व्याख्या करता येणार नाही.

त्याचप्रमाणे सौंदर्यानुभव व्यक्तिनिष्ठ असेल, तर सर्व व्यक्तींना मान्य होतील असे सौंदर्याचे निकषही सांगता येणार नाहीत हे स्पष्टच आहे. तुम्हांला सगळ्यांनाच हा अनुभव आला असेल, की तुम्हांला अतिशय भावलेली एखादी कथा, तुमच्या मित्रमैत्रिणींना मात्र आवडत नाही. तुम्हांला अजिबात न आवडलेली एखादी वास्तुरचना त्यांना फारच छान वाटते. ही उदाहरणे सौंदर्याचे निकष ठरवणे, सौंदर्याची व्याख्या करणे वाटते तेवढे सोपे नाही असे सुचवतात. कलांमध्ये असलेले वैविध्य, व्याख्येच्या वस्तुनिष्ठतेचा प्रश्न अधिकच जटिल करते. प्रत्येक कलेचे गुणविशेष कांही प्रमाणात तरी इतर कलांच्या गुणविशेषांपेक्षा वेगळे असतात. त्या त्या कलाविशिष्ट गुणधर्मांच्या संदर्भातच कलाकृतींच्या सौंदर्याची चर्चा केली जाऊ शकते. एखादे अमूर्त चित्र, एखादी सुरावट, एखादी कादंबरी, एखादा चित्रपट यांच्या सौंदर्याची चर्चा या सर्वांना लागू पडणारे काटेकोर निकष वापरून करणे शक्य होईल का?

चला लिहूया!

एखादे चित्र, कथा, चित्रपट याचे रसग्रहण करा व ते ज्या निकषांच्या आधारे केले त्या निकषांची यादी करा.

संस्कृतींचा इतिहास आपल्याला असेही शिकवतो की सौंदर्याचे निकष स्थळ-काळ-संस्कृतीनुरूपही बदलत असतात. गोरा रंग हे एकेकाळी सौंदर्याचे लक्षण मानले जाई, पण आता सावळेपणात, काळेपणातही सौंदर्य असते असे आपण मानतो. अभिजात कलांप्रमाणे

लोककलांनाही सौंदर्यमूल्य असते हे आज सर्वमान्य मत आहे. एकेकाळी संस्कृत काव्यशास्त्रात साहित्य सुखान्त हवे असा एक निकष होता. बरेच नाटककार या निकषाचे पालन करत असत. पण भास आणि भवभूतीसारख्या नाटककारांनी या संकेताला छेद देणाऱ्या नाट्यकृतींची रचना केली. त्या रचनेलाही कलात्मकदृष्ट्या उच्च दर्जाचे मानले जाते.

सौंदर्याबाबतचा आणखी एक लक्षात घेण्याजोगा मुद्दा म्हणजे, प्रत्यक्ष जीवनात ज्या गोष्टी, घटना, दृश्ये आपल्याला सुंदर वाटत नाहीत, त्यांचे कलेमधून झालेले सादरीकरण सुंदर वाटू शकते. रस्त्याच्या कडेला साठलेला कचऱ्याचा मोठा ढिगारा कुणाला सुंदर वाटत नाही, पण त्याचे चित्र काढले तर ते चित्र सुंदर असू शकते. त्या चित्राचे मूल्यमापन कलाविषयक निकष लागू करून आपण करू शकतो. कलेशी, कलाकृतीशी निगडित सौंदर्यानुभवाची, एवढेच नव्हे, तर एकूणच कलानुभवाची चर्चाही सौंदर्यमीमांसेत केली जाते. या चर्चेची ओळख करून घेण्यासाठी आधी कलेचे स्वरूप आणि कलेचा इतिहास समजून घ्यायला हवा.

कलेचे स्वरूप

कलेबद्दल विचार करताना प्रामुख्याने कलाकृती किंवा कलावस्तू, तिची निर्मिती करणारा कलाकार आणि तिचा आस्वाद घेणारा, अनुभव घेणारा आस्वादक या तीन घटकांकडे लक्ष पुरवावे लागते. हे करताना कलेबद्दल लक्षात येणारा एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे कला ही मनुष्यनिर्मित असते. निसर्गतः उपलब्ध नसणाऱ्या गोष्टी निर्माण करण्याचे सामर्थ्य किंवा सर्जनशीलता कलाकारामध्ये असते. या दृष्टिने कला ही माणसाच्या सर्जनाच्या क्षमतेचा, निर्मितीक्षमतेचा एक आविष्कार आहे. जीवनोपयोगी वस्तू, उपकरणे, साधने बनवणे हेही याच क्षमतेमुळे शक्य होते. मानवी संस्कृतीच्या आरंभीच्या काळात या दोन्ही प्रकारच्या निर्मिती हातात हात घालूनच होत असत. माणसाच्या ज्ञाता, कर्ता या रूपाप्रमाणेच त्याचे निर्माता, आस्वादक हे रूपही पुरातन काळापासूनच असल्याचे अभ्यासकांनी केलेल्या संशोधनात आढळते. अश्मयुगीन काळापासूनचे मानवी कारागिरीचे, कलेचे नमुने संशोधकांना सापडले आहेत.

मागच्या वर्षीच्या पुस्तकातील भीमबेटका इथले गुंफाचित्र तुम्हांला आठवते का? या गुंफाचित्राला आपण कलाकृती म्हणतो, पण त्याच काळात सापडलेल्या अवजारांना, भांड्यांना आपण कलाकृती म्हणत नाही. याचा अर्थ असा, की एखाद्या गोष्टीला 'कलाकृती' संबोधण्यासाठी ती मनुष्यनिर्मित असणे आवश्यक असले, तरी पुरेसे नाही. त्याव्यतिरिक्तही काही गुणधर्म तिच्यात असले, तरच तिला कलाकृती म्हणता येते. इंद्रधनुष्य मानवनिर्मित नाही, म्हणून 'कलाकृती' नाही हे स्पष्ट आहे. पण शिकारीसाठी वापराच्या धनुष्याला मानवनिर्मित असूनही कलाकृती म्हणता येत नाही. पण समजा कुणीतरी फुलापानांचे धनुष्य तयार केले, तर त्याला 'कलाकृती' म्हणता येईल. फुलापानांचे धनुष्य मनुष्यनिर्मित तर आहेच, पण ते कुठल्यातरी व्यावहारिक किंवा इतर उपयोगासाठी तयार केलेले नसते. ते तयार करण्यात कलाकाराला विशिष्ट प्रकारचा आनंद मिळत असतो, तसाच ते बघणाऱ्यालाही विशिष्ट प्रकारचा आनंद मिळतो. या प्रकारच्या आनंदाची चर्चा आपण सौंदर्यानुभवाचे स्वरूप समजावून घेताना केलेलीच आहे. त्यापुढे जाऊन आता हे लक्षात घ्यायला हवे, की कलानुभव हा निव्वळ सौंदर्यानुभव असतो असे नाही, एवढेच नव्हे तर तो सौंदर्यानुभवच असेल असेही नाही.

कलेच्या तत्त्वज्ञानात ललित कलांची चर्चा केली जाते. साहित्य, संगीत, नृत्य, नाट्य, चित्र, शिल्प इत्यादींना ललित कला म्हणून ओळखले जाते.

चला करूया!

आपल्या परिसरातील लोककलांविषयी माहिती जमवा. या माहितीचे वर्गात प्रदर्शन आयोजित करा.

ज्या कलांमध्ये निर्मिती करण्यामागचा हेतू उपयुक्तता नाही, तर आस्वाद आहे, त्या कलांना 'ललित-कला' म्हटले जाते. माणूस ज्या वस्तू बनवतो, त्यांतील अनेक प्रकारच्या वस्तू उपयुक्तही असतात तशाच कलेच्या दृष्टीने आकर्षकही असतात. कपडे, वाहने, भ्रमणध्वनी या उपयुक्त वस्तू खरेदी करताना आपण त्यांच्या उपयुक्ततेबरोबरच त्यांच्या आकर्षकपणाचाही विचार करतो. तरीही त्यांचे मूल्य मुख्यतः उपयुक्तता-मूल्यच

असते.

याउलट कविता, गाणे, वाद्यवादन, चित्र इत्यादी गोष्टींचा आस्वाद घेतला जातो. त्यांना कला-मूल्य असते. काही प्रसंगी त्यांना उपयुक्तता-मूल्यही असले, तरी त्यांचे प्राथमिक मूल्य कला-मूल्य असते. एखाद्या छोट्या कलात्मक पुष्पपात्राचा उपयोग आपण कागद उडून जाऊ नयेत म्हणून ठेवायचे वजन म्हणून करू शकतो. तेव्हा त्याला उपयुक्तता-मूल्यही असते पण ते गौण असते. त्याचे मुख्य मूल्य कला-मूल्यच असते. एखादी कला याला अपवाद असते, कारण वास्तुरचना करताना ही वास्तू कशासाठी वापरायची आहे हे ध्यानात घेऊनच वास्तुनिर्मिती केली जाते. तरीही ताजमहाल किंवा व्हॅटिकनचे चर्च यांसारख्या वास्तू, वेरूळचे कैलास लेणे इत्यादी वास्तुरचनांची गणना अप्रतिम कलाकृतींमध्ये होते.

एकाअर्थी, माणसाला निसर्गाचा जो अनेकपदरी अनुभव येत होता, तो माणसाच्या कलाप्रेरणांच्या मुळाशी होता. माणूस पंचेंद्रियांद्वारा ज्याप्रमाणे रूप, रंग, गंध, रस, ध्वनी, पोत यांच्या संवेदना ग्रहण करत होता, त्याचप्रमाणे बुद्धीद्वारे नैसर्गिक घटनाप्रवाहांमधले रचनाबंधही जाणून घेत होता. त्याचबरोबर निसर्गाशी त्याचे भावबंधही जुळत होते. निसर्गातून माणसाला जगण्यासाठी आवश्यक सामग्री मिळते, तसेच काही नैसर्गिक घटनांमधून जीवन उद्ध्वस्तही होते. निसर्ग माणसाला मोहवतो, भयभीत करतो, स्तिमित करतो आणि चक्रावूनही टाकतो. माणसाचे निसर्गाशी असलेले नाते संवादाचेही आहे आणि संघर्षाचेही. निसर्गाची जी रूपे माणसाला कळत होती, ज्या भावना त्या रूपांमुळे निर्माण होत होत्या त्यांचे प्रकटीकरण कलानिर्मितीमध्ये दिसून येते. त्याच वेळी विश्वाच्या अस्तित्वाचा, विश्वामधील घटनांचा, प्रक्रियांचा अर्थ लावण्याचा

प्रयत्नही कलेत आढळून येतो.

माणसाची संवेदनक्षमता, बुद्धिशीलता, भावनाशीलता, कल्पनाशक्ती या सगळ्यांच्या एकत्रित परिणामांमधूनच संस्कृतीचा उगम झाला. आपण मागील वर्षी पाहिल्याप्रमाणे संस्कृतीच्या आरंभकाळात या क्षमता पुराकथा, तत्त्वज्ञान, धर्म, कला, विज्ञान या सगळ्यांमधून अभिव्यक्त झाल्या. कलाविष्कारामध्ये या सर्व क्षमतांना सर्जनशीलतेची जोडही मिळाली आणि संस्कृतीच्या विकासाबरोबरच माणसाचे कलाविश्वही विकसत गेले. नैसर्गिक विश्वाप्रमाणे सामाजिक विश्व, त्यातील घडामोडी, त्यामधील रचनाबंध हेही कलेचे विषय झाले. बराच काळ कलानिर्मिती धार्मिक जीवनदृष्टीशी निगडित होती. भारतातील बौद्ध, जैन लेणी आणि युरोपातील चर्च यांमध्ये आढळणारी चित्रे, शिल्पे ही यांचीच उदाहरणे आहेत. कलेची जीवनाशी, निसर्गाशी, धर्म आणि नीतीशी असणारी सांगड साधारणतः १८व्या शतकांपर्यंत कायम राहिली. यानंतरच्या काळात विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासाचा परिणाम इतर क्षेत्रांप्रमाणेच कलाक्षेत्रावरही पडला. कलेचे क्षेत्र अधिक स्वायत्त, स्वतंत्र होऊ लागले. कलेचे मूल्यमापन नीती, धर्म, यांच्या चौकटीत न करता कलाशास्त्रीय निकषांमधून होऊ लागले. वास्तवदर्शी, प्रतिकात्मक, रंजनात्मक अशी कलेची विविध रूपे सामोरी आली. कलानिर्मितीतील तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला.

चला शोधूया!

वास्तवदर्शी, प्रतिकात्मक व रंजनात्मक कलांबाबत अधिक माहिती मिळवा.

कलांच्या विकासाच्या सुरुवातीच्या काळात कला आणि कारागिरी यांमध्ये फार फरक केला जात नसे. नंतर मात्र तसा फरक केला जाऊ लागला. कारागिरी किंवा हस्तकलांमध्ये उपयुक्तता मूल्याला प्राधान्य असते. हस्तकलांचा उपयोग साधारणपणे सजावटीसाठी केला जातो. कलेच्या तुलनेत कारागिरीत सर्जनशीलतेला कमी वाव असतो. ठराविक आकृत्या, विशिष्ट पद्धतीने वापरल्या जातात. त्या सुंदर, आकर्षक असतात, पण त्या कारागिराने स्वतंत्रपणे निर्मिलेल्या नसतात. मेंदी

किंवा रांगोळी यांना या कारणानेच हस्तकला म्हटले जाते. कागदावर छापलेले आकृतीबंध जेव्हा मेंदीने किंवा रांगोळीने जसेच्या तसे रेखाटले जातात तेव्हा त्यासाठी कौशल्याची गरज असते. पण निर्मितीक्षमतेची गरज नसते, नवीन रचना तयार करताना मात्र निर्मितीक्षमता आणि कौशल्य दोन्हीची आवश्यकता असते. खरे पाहता कलाकृतीत कारागिरीचा, कौशल्याचा अंश असतोच आणि कारागिरीला कलात्मकतेचा पैलू असतोच.

कलाप्रक्रिया आणि कलाप्रकार

याआधी पाहिल्यानुसार कलाकार, कलाकृती आणि आस्वादक किंवा रसिक हे कलेचे मुख्य घटक आहेत. कलाप्रक्रियेत निर्मिती-प्रक्रिया, सादरीकरण-प्रक्रिया आणि आस्वादन-प्रक्रिया या तीनही प्रक्रियांचा समावेश होतो. कलानिर्मितीची प्रक्रिया खूप गुंतागुंतीची असते. ती कलाकाराच्या आंतर्विश्वात घडत असते. त्यामध्ये अनेक घटक कार्यरत असतात. मानसशास्त्र, मेंदूविज्ञान या प्रक्रियेचा अभ्यास करतात पण अजूनतरी कलाकाराची ही आंतरिक प्रक्रिया नेमकी कशी घडून येते त्याचे सूत्र आपल्याला गवसेलेले नाही. कलादृष्टी सगळ्यांनाच असली, तरी कलानिर्मिती मात्र काहीजणच करू शकतात एखादा कृति आराखडा देऊन कलानिर्मिती होऊ शकत नाही. कलाकृती हे या आंतरिक प्रक्रियेचे बाह्य, दृश्य जगातले प्रकटीकरण असते. त्यासाठी कलाकार रंग, रेषा आकार, नाद, शब्द, हावभाव आणि हालचाली यांसारखी माध्यमे वापरून कलेचे सादरीकरण करतो. हे सादरीकरण, म्हणजेच कलाकृती, रसिकाला आस्वादनासाठी उपलब्ध होते. आस्वाद म्हणजे कलानुभवाला आस्वादकाचा उत्स्फूर्तपणे आलेला प्रतिसाद. हा प्रतिसाद आस्वादकाला कलाकृती भावली किंवा नाही हे दर्शविणारा असतो. तो काळाच्या ओघात परिणत होत जातो. काही आस्वादक याच्यापुढे जाऊन समीक्षकाच्या भूमिकेतून कलाकृतीचे विश्लेषण, मूल्यमापन, रसग्रहण करतात. वृत्तपत्रांत आणि इतर नियतकालिकांत तुम्ही असे समीक्षण वाचले असेल.

चला बोलूया!

माध्यमांतर हा विषय घेऊन हॅरि पॉटर ही कादंबरी व सिनेमा याबाबदल वर्गात चर्चा करा.

कलाकार कलावादी दृष्टिकोनातून निसर्गाची, समाजाची, जीवनाची अनेकविध रूपे त्यांच्या विशिष्टतेसहीत अनुभवत असतो. विश्वाला, जीवनाला त्यांतील अनेकतेसह, विविधतेसह आणि विशिष्टतेसह सामोरे जाण्याचा, त्यांना जाणण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्याला त्या त्या अस्तित्वप्रकाराचे मर्म जाणून घ्यायचे असते. वैज्ञानिक किंवा उपयुक्ततावादी दृष्टिकोनातून निसटून गेलेले, अप्रकट राहिलेले अस्तित्व, स्वरूप कलाकार अनुभवत असतो. हा अनुभव फक्त सौंदर्याचाच

असत नाही. जीवनाच्या विश्वाच्या बऱ्यावाईट, सुरूप-कुरूप सगळ्यांच बाजू त्याच्या जाणीवेच्या कक्षेत येतात. त्यांचा त्याला जाणवलेला, समजलेला अर्थ तो कलाकृतीमधून सादर करत असतो. या अर्थाने कलानुभव हा फक्त सौंदर्याचा अनुभव नसतो. कलेचे क्षेत्र जेव्हा स्वायत्त होऊ लागले तेव्हा कलानुभवाची व्यामिश्रता लक्षात येऊ लागली आणि कलाकृतीच्या मूल्यमापनासाठी उपयोगात आणण्याच्या निकषांची स्वतंत्रपणे चर्चा होऊ लागली. काळाच्या ओघात सौंदर्यमीमांसेची जागा

कलाविषयक काही पाश्चिमात्य सिद्धांत

पाश्चिमात्य परंपरेत ग्रीक कालखंडापासून ते आजपर्यंत कलाविषयक आणि सौंदर्यविषयक प्रश्नांची चर्चा करण्यात तत्त्वचिंतकांना रस असल्याचे दिसून येते. कलाविषयक बाबींमध्ये कलानिर्मिती कशी शक्य होते? त्यामागील प्रेरणा काय असते? निर्माण झालेल्या कलाकृतीचे नेमके स्वरूप काय असते? कलाकृतीचे वैशिष्ट्य काय असते? अशा प्रकारच्या अनेक प्रश्नांबाबतचे दृष्टिकोन तत्त्वचिंतक आणि कलाकार यांनी व्यक्त केले आहेत.

ग्रीक तत्त्वचिंतक प्लेटोच्या मते, कलाकृती ही अनुकृती आहे. तुम्हांला माहीतच आहे, की अनुकृती ही नेहमी कशाची तरी नक्कल असते. प्लेटोच्या मते, कलाकृती ही निसर्गातील वस्तू अथवा दृश्यांची असते. तसेच ती मानवी विश्वातील व्यक्ती आणि घटना, प्रसंगांची असते. प्लेटोच्या मते, नैसर्गिक विश्व हीच मुळात आकारांच्या विश्वाची अनुकृती आहे आणि मानवी विश्व ही नैसर्गिक विश्वाची अनुकृती आहे. त्यामुळेच कलाकृती ही अनुकृतींची अनुकृती आहे. विश्वाशी निगडित सत्याचे स्वरूप जाणण्यासाठी कला महत्त्वाची नाही. नाट्य, महाकाव्ये यांतून देवदेवतांचे जे चित्रण केले जाते ते मानवी स्वभावाला खूप जवळ जाणारे असते. माणसाप्रमाणेच देवही एकमेकांचा राग, द्वेष करताना दिसतात, संघर्ष करताना दिसतात. या प्रकारच्या चित्रणामुळे देवांविषयी मानवाच्या मनात आदराची, सन्मानाची भावना तयार होणार नाही. योग्य धार्मिक भावना विकसित करण्यासाठी ईश्वर हा माणसापेक्षा वेगळा, श्रेष्ठ आहे, असे चित्र मानवी मनात ठसणे आवश्यक आहे. ईश्वराबद्दलच्या आदरयुक्त

भीतीतून माणसाला नैतिक कृती करण्याची प्रेरणा मिळेल. म्हणूनच नैतिक दृष्टिकोनातूनही प्लेटोला कलेचे मूल्य उचित वाटत नाही. आदर्श राज्यनिर्मितीसाठी तत्त्वचिंतक राजाला जे नैतिक शिक्षण द्यायचे आहे त्या शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात कलेला स्थान नसावे अशी भूमिका प्लेटोने घेतली आहे.

ग्रीक कालखंडात तसेच मध्ययुगीन कालखंडात कलेचा विचार मुख्यतः सत्य, ज्ञान, नीती यांच्या अनुरोधाने झाला. कला प्रक्रियेचा विचार करताना कलाकृती आणि तिचा होणारा परिणाम या अनुषंगाने कला आणि कलाकृती यांचे महत्त्व आणि मूल्य पाहिले गेले. प्रबोधन काळानंतर जसजशी धर्माच्या प्रभावातून राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण इ. क्षेत्रे स्वतंत्र झाली, तसतसा नीती आणि कला या क्षेत्रांवरही या घडामोडींचा परिणाम झाला. कला प्रक्रियेत कलाकार आणि कलाकृती हे घटक मध्यवर्ती ठरू लागले. कला म्हणजे कलाकाराच्या अंतर्विश्वाचे म्हणजेच भावविश्वाचे, कल्पनाविश्वाचे बाह्य प्रकटीकरण असा विचार व्यक्त होऊ लागला. या विचाराला कलेबाबतचा अभिव्यक्तिवाद अथवा आविष्कारवाद असेही म्हटले जाते. क्रोशे यांचा कला म्हणजे अंतःप्रज्ञा अथवा अंतःस्फूर्ती हा दृष्टिकोन किंवा टॉलस्टॉय यांचा कला म्हणजे संप्रेषण दृष्टिकोन हे या दृष्टिकोनाचे भिन्न आविष्कार आहेत.

क्रोशे यांच्या मतानुसार, कलानिर्मिती ही बौद्धिक प्रक्रिया नाही. निसर्गात, समाजात जे काही घडत असते, कलाकार जे काही अनुभवत असतो, त्यावर तो चिंतन करत असतो, त्यावर काही रचना करत

असतो. कलाकाराच्या मनात, भावविश्वात जे काही घडत असते त्यातून उत्स्फूर्तपणे कलाकाराच्याच मनात उमटलेला, प्रकट झालेला त्याचा प्रतिसाद म्हणजे कला. उत्स्फूर्तपणे मनात अभिव्यक्त झालेली ही कला अतिशय सूक्ष्म, तरल अशा प्रतिमांच्या स्वरूपाची असते. ती शुद्ध, निखळ असते. ही मनात निर्माण झालेली प्रतिमा इतर व्यक्तींपर्यंत संप्रेषित करण्यासाठी कलाकार बाह्य माध्यमांच्या साहाय्याने तिची मांडणी करतो. या मांडणीत तिचे निखळ स्वरूप काहीसे बाधित होते. बाह्य अभिव्यक्तीत कलात्मकतेच्या जोडीला कारागिरी, कौशल्य यांचा उपयोग केला जातो. कलाकृतीच्या, भावात्मकतेच्या सूक्ष्म, तरल रूपाला यामुळे काहीसा छेद दिला जातो. आस्वादक जेव्हा ही कलाकृती अनुभवतो तेव्हा तो आस्वादाच्या प्रक्रियेत या शुद्ध, निखळ रूपाला, सूक्ष्म, तरल भावनांना अनुभवू शकतो. आस्वादकाचे अंतर्विश्व या अनुभवाने समृद्ध होते. कलाकृतीचा बाह्याविष्कार म्हणजे जणूकाही कलाकार आणि आस्वादकाच्या अंतर्विश्वांना जोडणारा सेतू असावा असे क्रोशेच्या या मांडणीतून वाटते. क्रोशेच्या मते खरी कला ही कलाकाराच्या मनातील अंतःप्रज्ञेतून

स्फुरलेले तिचे भावात्मक, प्रतिमास्वरूप.

टॉलस्टॉयच्या मते, सौंदर्य ही कला प्रक्रियेतील मध्यवर्ती संकल्पना नाही. कलाकाराने निर्मिलेली कृती सुंदर असेल पण सौंदर्यनिर्मिती हे कलेचे प्रयोजन नाही, कला महत्त्वाची. कारण कला म्हणजे मानवी हृदयांमधील संवाद. कला मानवी भावविश्वाला, मानवी हृदयाला साद घालत असते. माणसामाणसांना भावात्मक स्तरावर एकत्र आणण्याचे, त्यांच्यात संवाद निर्माण करण्याचे कार्य कला करत असते. महान कलाकृतीचे महत्त्व, मूल्य हे स्थळकाळातील असते, सार्वत्रिक असते. कलानिर्मिती आणि कलास्वाद या टॉलस्टॉयच्या मते, मानवी जीवनातील महत्त्वपूर्ण कृती आहेत. कलाव्यवहार हा सामाजिक व्यवहाराचा अन्योन्य भाग आहे. उत्तम कलाकृतीत मानवी जीवनमूल्यांचे, जीवनसंघर्षाचे या जीवनसंघर्षात आपले स्वत्व आणि सत्त्व जपण्याच्या, टिकवण्याच्या मानवी प्रयत्नांचे चित्रण असते, असले पाहिजे असे टॉलस्टॉय मानतो. टपरीवर चहा विकणाऱ्या माणसाच्या हृदयालाही साद घालेल असा कलेचा आशय आणि स्वरूप असले पाहिजे. टॉलस्टॉय म्हणूनच कलेचे वर्णन मूलभूत, वैश्विक, मानवी भावनांचे, नैतिक मूल्यांचे संप्रेषण करणारी कृती असे करतो.

कलामीमांसेने घेतली आणि सौंदर्यमीमांसा (aesthetics) ही तत्त्वज्ञानाची शाखा 'कलेचे तत्त्वज्ञान' म्हणूनही ओळखली जाऊ लागली.

मानवी निर्मितीक्षमतेच्या प्रवासाची सुरुवात विविध प्रकारची भांडी, अवजारे, हत्यारे अशा जीवनोपयोगी वस्तू तयार करण्यापासून झाली. प्रारंभी ओबडधोबड असणारी ही निर्मिती हळूहळू अधिकाधिक सुबक, आटोपशीर आणि आकर्षक व्हायला लागली. यासाठी अर्थातच निसर्गात उपलब्ध असलेल्या माती, दगड, झाडांच्या फांद्या, प्राण्यांची हाडे यांसारख्या वस्तूंचा वापर केला गेला. काळाच्या ओघात उपयुक्तता ही निर्मितीमधून व्यक्त व्हायला लागली. वेगवेगळ्या आकारांचे दगड, शंख, शिंपले, हस्तिदंत यांपासून विविध आकाराचे दागिने बनवण्यास सुरुवात झाली. गुहा, घरे, प्रार्थनास्थळे यांच्या भिंती चित्रांनी सजू लागल्या.

निसर्गात दिसणारे प्राणी, पक्षी यांच्या आकृत्या माणूस तयार करू लागला.

कलेच्या सादरीकरणासाठी जी माध्यमे वापरली जातात, त्यांच्या आधारावर ललित-कलांचे वर्गीकरण केले जाते. ज्या कला दृश्य माध्यमांचा वापर करतात, म्हणजेच ज्यांचा आस्वाद आपण डोळ्यांनी मिळणाऱ्या संवेदनांमार्फत घेतो त्यांना दृक्-कला म्हणतात. चित्रकला, शिल्पकला, स्थापत्यकला या दृक्-कला आहेत. संगीतामध्ये मग ते कंठसंगीत असो वा वाद्यसंगीत ध्वनीचे माध्यम उपयोगात आणले जाते. आपण कानांनी त्या ध्वनीचे श्रवण करतो, म्हणून संगीतही श्राव्यकला आहे. साहित्य शब्दांचे माध्यम वापरते, शब्द बघितले, वाचले जाऊ शकतात किंवा साहित्य ऐकलेही जाऊ शकते. परंतु त्यामुळे साहित्याला दृक् किंवा श्राव्य म्हणता येत नाही. कारण शब्द म्हणजे

निव्वळ कागदावरच्या खुणा किंवा ध्वनी नसतात. त्यांना अर्थ असतो. शब्द प्रतिके असतात. म्हणून साहित्याला प्रतिकात्मक कला म्हटले जाते. ज्या कलांमध्ये निरनिराळ्या माध्यमांचा एकत्रितपणे वापर होतो, त्यांना मिश्र कला किंवा दृक्-श्राव्य कला म्हणतात. उदाहरणार्थ नृत्य, नाटक, चित्रपट इत्यादी.

चला करूया!

विविध कलाप्रकार, त्यांचे उपप्रकार व उदाहरणे यांच्या साहाय्याने ललित कलांचा mind map तयार करा.

कलाकृतींचे सादरीकरण ज्या माध्यमांमधून होते. त्यांचे अवकाश आणि कलेशी विशिष्ट स्वरूपाचे नाते असते. संगीतात वापरल्या जाणाऱ्या स्वर आणि लयीचे अस्तित्व काळाशी निगडित असते. अवकाशातील त्यांचे स्थान आपल्याला सांगता येत नाही. संगीताला कालाभिमुख कला म्हणतात. चित्रकलेसारख्या दृक् कला अवकाशाशी निगडित असतात. नृत्यनाटिका, चित्रपट यांसारख्या कलांमध्ये कलाकारांचे देह हेच माध्यम असते. त्यांना रंगमंच, नेपथ्य या अवकाशातील घटकांची जोड असते. त्याचप्रमाणे या कलांमार्फत जी कथा उलगडली जाते तिला काळाचाही संदर्भ असतो. भूत-वर्तमान-भविष्यातील घटनांचा मेळ त्यांमध्ये असतो. असाच काळ आणि अवकाश या दोन्हींचा उपयोग साहित्यातही होतो. या सर्व कलांना काल-अवकाशाभिमुख कला म्हणतात.

चला बोलूया!

आपल्याला भावलेल्या एखाद्या कलाकृती/कलाविष्कारावर वर्गात चर्चा करा.

कलेची उद्दिष्टे

कलेमधून माणूस काय साध्य करू बघत असतो याची चर्चा फार पूर्वीच्या काळापासून झाली आहे. प्लेटो आणि अ‍ॅरिस्टॉटल या ग्रीक तत्त्वज्ञानी कला निसर्गाचे, समाजजीवनाचे अनुकरण करत असते असे मत मांडले. या मताप्रमाणे कलाकृती ही वास्तवाची अनुकृती म्हणजे नक्कल असते. हे अनुकरण ढोबळ, स्थूल आणि वरवरचे असू शकते किंवा तरल, सूक्ष्म आणि मर्मग्राही असू शकते. या मताचा प्रभाव मध्ययुगातही होता. प्रबोधनानंतरच्या काळातल्या विचारवंतांचा कल कलेला कलाकाराच्या अंतर्विश्वाची, भावविश्वाची अभिव्यक्ती मानण्याकडे होता. कॉलिंगवूड, क्रोशे यांनी या मताचा पुरस्कार केला. २०व्या शतकात, रशियन साहित्यिक टॉलस्टॉय यांनी संप्रेषण हे कलेचे उद्दिष्ट असते असा विचार मांडला. मानवी भावभावना, संवेदना आणि मूल्ये यांच्या संप्रेषणामधून एक वैश्विक समाज निर्माण करण्यासाठी कला हे एक प्रभावी माध्यम आहे असे ते मानीत.

सर्वसाधारण व्यक्तींप्रमाणे अनुभवाच्या तपशीलात न अडकता कलाकार वस्तूंचे आशयमर्म, रचनाबंध टिपतो. अनुभव प्रत्यक्षात कसा आला, याच्या पलीकडे जाऊन तो कसा असू शकला असता, त्याच्या शक्यता, कल्पनेच्या, विचारांच्या पातळीवर ग्रहण करतो. यामुळेच कलाकृतीची मांडणी वास्तव आणि कल्पना, वास्तव आणि शक्यता यांचे मिश्रण असते.

नैसर्गिक आणि सामाजिक वास्तवांचे, संशोधन आणि उपयोजन यांच्या पलीकडेचे आकलन करून घेणारी कला हे संस्कृतीचे फार महत्त्वाचे अंग असते. संस्कृतीच्या वेगवेगळ्या पैलूंमध्ये माणसाच्या नैसर्गिक क्षमतांचा आविष्कार झालेला असतो. कलानिर्मिती आणि कलास्वाद या मानवी क्षमता संस्कृतीच्या विकासाबरोबर विकसित जातात असे दिसते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थितीचाही कलेवर परिणाम होत असतो. कला संस्कृतीचे असे अंग आहे की जे परंपरा आणि बदलता काळ या दोन्हींशी निगडित असते. ती परंपरेला जिवंतही ठेवू शकते आणि तिला गतिशील, कालसुसंगतही बनवू शकते. सामाजिक परिस्थितीवर भाष्य करणाऱ्या, चिकित्सा करणाऱ्या कलाकृती चांगल्या

भारतीय (संस्कृत) परंपरेतील कलाविचार

सौंदर्य आणि कला यांच्या विविध अंगांची चर्चा करणारी संपन्न परंपरा संस्कृत साहित्यात आढळून येते. या परंपरेची सुरुवात इ.स.१ल्या शतकात भरतमुनींच्या 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथापासून होते. या ग्रंथात नाट्यलेखन व नाट्यप्रयोग या दोन्हींचेही विस्तृत आणि सखोल विवेचन आहे. नाट्यनिर्मिती आणि नाट्यास्वाद यांच्या संदर्भात भरताने रस आणि भाव या संकल्पनांची चर्चा केली आहे. भरताचा रस-भावविचार हा भारतीय सौंदर्यमीमांसेतील मूलभूत आणि महत्त्वपूर्ण विचार आहे. इ.स.६व्या शतकात भामहाने नाटकेतर साहित्याला लागू पडणाऱ्या सौंदर्यविचारांच्या मांडणीस सुरुवात केली. भामहाने अलंकार हा शब्दप्रयोग साहित्याबाबतच्या सौंदर्यविषयक चर्चेसाठी वापरला. अलंकार म्हणजे साहित्य/काव्याची शोभा वाढवणारे घटक. भामह आणि दण्डी यांनी केलेली अलंकारशास्त्राची मांडणी महत्त्वपूर्ण आहे. वामनाने 'रीती' हे सौंदर्यतत्त्व या रूपात सादर करून साहित्यात आशय आणि आशयाची मांडणी हे दोन्हीही महत्त्वाचे असते असे मत मांडले. काव्याचे सौंदर्य हे आशय-घनता आणि त्या आशयाला सादर करणारा रचनाबंध या दोहोंशीही संबंधित असते हे अधोरेखित केले. आनंदवर्धनाने 'ध्वनि' या तत्त्वाची मांडणी केली. साहित्याला जो सूचितार्थ असतो तो साहित्याला कलेचा दर्जा प्राप्त करून देतो हे त्याने अधोरेखित केले. माघकवीने सौंदर्यासाठी रमणीय हा शब्द वापरलेला दिसून येतो. 'जे क्षणाक्षणाला नवीन दिसते ते सुंदर', अशी सौंदर्याची व्याख्या त्याने केली आहे.

संस्कृत साहित्यशास्त्र विचाराला संपन्न अशी

संस्कृतातील साहित्याची पार्श्वभूमी होती असे आपल्याला दिसून येते. कलेचे प्रयोजन काय याचाही विचार भारतीय परंपरेत झालेला दिसतो. भरताने (१) योग्य, अयोग्य काय याविषयीचे विवेचन, जाणीव निर्माण करणे आणि (२) आनंद (विश्रांतीजनन) ही जाणीव अप्रत्यक्षरित्या कलात्मक पद्धतीने विकसित करणे असे कलेचे दुहेरी प्रयोजन मानलेले दिसते, ज्यामुळे आपल्यासाठी हितकर काय याचा बोध होतानाच तो बोध आनंद निर्माण करणाराही असेल.

भरताने नाट्यशास्त्रात रस सिद्धांताची मांडणी केली. रंगमंचावर नट व नटी आपल्या अभिनयाद्वारे नाटककाराची संहिता प्रेक्षकांसमोर सादर करतात. संहिता आणि अभिनय उत्तम आणि अनुरूप असेल तर रंगमंचावर रसाची निर्मिती होते. म्हणजेच रस हा आस्वाद असतो आणि आस्वादक या रसाचा अनुभव घेतो. भरतानंतर अनेक कलामीमांसकांनी रस सिद्धांताची मांडणी केली. भरताने शृंगार, करुण, हास्य, वीर, भयानक, रौद्र, बीभत्स व अद्भूत अशा आठ रसांची मांडणी करून सविस्तर चर्चा केली. अभिनवगुप्तांनी या आठ रसांमध्ये नवव्या शांत रसाची भर घातली.

भारतीय परंपरेत सौंदर्यानुभवाला अडथळा आणणाऱ्या घटकांचीही 'रसविघ्न' या संकल्पनेच्या अंतर्गत चर्चा केलेली दिसून येते. भारतीय परंपरेत संगीत, शिल्प, स्थापत्य इ. कलांविषयीची शास्त्रशुद्ध चर्चा करणारेही ग्रंथ लिहिले गेलेले दिसून येतात. तसेच सर्व कलांमध्ये काही परस्परसंबंध आहे, एकसूत्रता आहे असाही विचार मांडलेला आपल्याला आढळून येतो. (कलेतील परस्परसंबंध दाखवणारा विष्णुधर्मोत्तर पुराणातील संवाद आठवतो ना?)

निरोगी समाजजीवनासाठी अतिशय महत्त्वाच्या असतात. भावनांची आशयसंपन्न अभिव्यक्ती करणाऱ्या कलाकृती व्यक्तीचे भावजीवन समृद्ध करत असतात. त्याचबरोबर त्याबद्दलची व्यक्तीची जाणीव अधिक सूक्ष्म आणि सखोल करतात. आपले अनुभवविश्व संपन्न करणारा, आपल्याला अंतर्मुख करणारा, आनंद देणारा, अनेक

शक्यतांच्या संदर्भात वास्तवाची चिकित्सा करणारा कलानुभव, व्यक्ती आणि समाज या दोन्हींच्या सर्वांगीण घडणीसाठी अत्यंत आवश्यक असतो. कलेचे स्वरूप, कार्य तसेच धर्म, तत्त्वज्ञान, विज्ञान यांच्याशी कलेचे असलेले संबंध या सगळ्यांचे भान कलेचे तत्त्वज्ञान आपल्याला करून देते. कलेच्या वाटेने जात आपले

जीवन समृद्ध करताना हे भान आपल्याला खूप मदत करते.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

‘कारण म्हणजे काय’ या पाठात आपण पाहिले की कलेचा प्रांत हा मुख्यतः व्यक्तिनिष्ठ आणि आंतरव्यक्तिनिष्ठ अनुभव आणि अनुभूतींचा प्रांत आहे. विज्ञान वस्तुनिष्ठ वास्तवातील वस्तू/घटितांचा अभ्यास करते. असे असताना कलेच्या बाबतीतला विज्ञानविचार हा व्याघात तर ठरत नाही?

यांतील वस्तुस्थिती अशी आहे, की कलेच्या प्रांतातील अनेक गोष्टी वरपांगी वस्तुनिष्ठ वास्तवाचा भाग नसल्या तरी त्यातही उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेतील काही घडामोडी कारणीभूत आहेत असे अभ्यासकांना दिसून आले. आपल्या आजूबाजूच्या प्राणीपक्ष्यांकडे पाहिले तर असे दिसून येते, की ‘सजणे/सजवणे’ ही गोष्ट काही फक्त माणसांपुरती मर्यादित नाही. अनेक पक्षी अतिशय सुबक घरटी बांधतात. ती त्यांची जीवनावश्यक कृती आहे असे म्हटले तरी काही पक्षी त्याहून पुढे जाऊन घरटे चक्क ‘सजवतात’. बोअर बर्ड या नावाने ओळखला जाणारा पक्षी जमिनीवर घरटे उभे करतो आणि तसे करताना त्यात रंगीबेरंगी फुलं, पानं आणि मिळेल त्या वस्तू आणून घरटे चक्क शोभिवंत करतो. अशा ‘सुंदर’ घरट्याकडे मादी आकृष्ट झाली नाही तरच नवल!

तसेच माणूस प्रजातीशी जवळच्या प्रजातीत म्हणजे कपी किंवा वानरकुळातदेखील या प्रकाराने स्वतःला सजवण्याचे वर्तन दिसून येते. चिंपांझी मादीला रीबिनी, लेस वगैरे माणूस मादीप्रमाणे डोक्यात घालून बघावेसे वाटल्याच्या नोंदी आहेत. यांतून प्राणी नेमका काय विचार करत असतील हे कळणे अवघड असले तरी त्यांच्या आणि आपल्या सौंदर्यविषयक वर्तनातील सारखेपणा कळल्यावर आपण चकित होते.

आता माणसांकडे वळूया. त्यांच्या आवडी-निवडीत वस्तुनिष्ठ असे काय असते? कुणाला कुठले चित्र आवडावे हा ज्याच्या त्याच्या आवडीचा प्रश्न. परंतु तुम्ही कधी हे निरीक्षण केले आहे का की दवाखाने किंवा रुग्णालयांत कोणती किंवा कशा प्रकारची चित्रे लावलेली असतात? आठवून बघितल्यावर तुम्हांला

जाणवेल की या चित्रांत अनेकदा सुंदर निसर्गदृश्ये असतात किंवा लहान मुलांची चित्रे अथवा छायाचित्रे. याचे कारण काय असेल? पिकासोचे चित्र कुणाला आवडेल, कुणाला नाही किंवा कुणी नुसतेच ‘काही कळत नाही बुवा या चित्रातील’ असे म्हणेल. परंतु निसर्गदृश्ये आणि त्यातही अशी निसर्गदृश्ये ज्यांत पाणी (जलाशय) आहे, वृक्षराजी आहे, ही दृश्ये सर्वांना ‘कळतात’ एवढेच नव्हे तर त्यांच्याकडे बघून माणसांना त्वरित बरे वाटते. ही बरे वाटण्याची भावना काही नेहमी जाणवण्याएवढी ठळक असते असे नव्हे. पण आपल्याही नकळत आपल्या मेंदूने त्याची नोंद घेतलेली असते एवढे खरे. मेंदू त्याची नोंद घेतो हे आता आपल्याला मेंदू संगणकाशी जोडून प्रत्यक्ष पाहतादेखील येते. दवाखाने आणि रुग्णालये येथे पूर्वापार निसर्गदृश्ये लावण्याची पद्धत आहे. प्रयोग न करताच माणसाचा हा स्वभाव लक्षात आल्यानेच ही परंपरा सुरू झाली असणार. यात मानवी स्वभावाचे अचूक निरीक्षणच दडलेले आहे.

निसर्ग आणि लहान मुले यांची दृश्ये जगभरातील माणसांना का बरे आवडत असतील? कदाचित याचे रहस्य आपल्या उत्क्रांतीच्या इतिहासात दडलेले आहे. पाणी आणि अन्नाची समृद्धता या गोष्टी आपल्या पूर्वजांसाठी जीवनावश्यक होत्या. पाण्याकडे, सुघड भूमीकडे, वृक्षराजीकडे बघून त्यांचे डोळे निवत असतील. तीच गोष्ट लहान मुलांच्या चित्रांबद्दलची. पुढल्या पिढीची ज्यांनी चांगली जोपासना केली त्यांचेच वंशज टिकले असे असल्यामुळे मुलांची चित्रे माणसांना बघायला आवडतात हे समजू शकते. अर्थात, ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे की यालाही अपवाद असतात.

असेही भेटू शकतात की ज्यांना एखादे सुंदर निसर्गदृश्य बघून अगदी कसेसेच होते! या विचारानेदेखील हसू आले ना? म्हणूनच तर त्यातून मानवी वर्तनाचा नियम अपवादासह हाती लागण्याची क्षमता उत्पन्न होते.

अर्थात, विज्ञानाला केवळ कयास बांधणे पुरेसे नसते. एखादे तत्त्व किंवा नियम म्हणून सिद्ध होण्यासाठी त्याला व्यक्तिनिरपेक्ष स्थान असावे लागते. त्यात वारंवार प्रयोग करून पडताळणी करण्याची क्षमता असावी लागते. त्या नियमाच्या प्रकाशात (त्या नियमाशी संबंधित) घटितांचे स्पष्टीकरण मिळावे लागते. विज्ञानाच्या या पद्धतीला अनुसरून असे फारच थोडे नियम माणसाच्या कलादृष्टीविषयी विज्ञानाला सापडले आहेत.

सर्वच कलानुभवांचे स्पष्टीकरण काही निसर्गदृश्यांएवढे थेटपणे देता येणार नाही. माणसाची नजर आणि इतर इंद्रियानुभव काळाच्या ओघात कसे घडत गेले याची फार थोडी माहिती आपल्यापाशी आहे. त्यातील 'दृष्टी' किंवा 'नजर' यांवर सर्वात जास्त काम झालेले आहे. त्यामुळे 'दिसण्या'शी संबंधित अनेक घटकांचा उलगडा विज्ञान वस्तुनिष्ठपणे करू शकते. परंतु या बाबतीत संशोधन अजूनही प्रगतिपथावर आहे.

मुख्य मुद्दा असा, की कलेच्या बाबतीत सर्वच अनुभूतींना व्यक्तिनिष्ठ अथवा आंतरव्यक्तिनिष्ठ असा शिकका मारण्यापूर्वी त्यातही काही वस्तुनिष्ठता असू

शकते. एवढे समजण्याएवढे विज्ञान पुढे गेले आहे हे निश्चित.

चला बोलूया!

‘सिनेमा आणि आपण’ या विषयावर आपल्या महाविद्यालयात चर्चासत्र/परिसंवाद आयोजित करा. सिनेमाचा समाजावर कोणत्या प्रकारे परिणाम होतो? परिणाम होतो का? हे मुद्दे महत्त्वाचे आहेत.

चर्चा करा

एक गमतीशीर निरीक्षण : माणसांना लहान वयात कानी पडलेले संगीत जास्त भावते असे दिसते. लहानपणी रेडिओ, टि.व्ही., सीडी प्लेअरवर मराठी-हिंदी गाणी ऐकली असतील, किंवा प्रत्यक्ष गाण्याचे कार्यक्रम ऐकले असतील तर त्याचा ‘संस्कार’ मेंदूत पक्का झालेला असतो. मग मोठेपणी अचानक एखादे वेगळे संगीत कानावर पडले तर काय होते? वेगळेपणामुळे कुतूहल वाटते, पुन्हापुन्हा ऐकावेसे वाटते, की नको ते संगीत असे वाटते? आपला अनुभव इतरांना सांगा. त्यांचे याविषयीचे अनुभव ऐका. आपल्या अनुभवात काही साम्य आढळते का?

शब्दसूची

सर्जनशीलता - Creativity

व्यवहारवादी - Practical

प्रकट - Manifest

अप्रकट - Latent

स्वकेंद्री - Self-centered

मानवकेंद्री - Humancentric/
Anthropocentric

एकसुरी - Monotonous

समतोल - Balanced

प्रमाणबद्धता - Proportion

सममात्रता - Symmetry

लय - Rhythm

आस्वादक - Appreciator

ललित कला - Liberal Arts

रचनाबंध - Pattern

वास्तवदर्शी - Realistic

प्रतिकात्मक - Symbolic

समीक्षण - Criticism

व्यामिश्रता - Complexity

संप्रेषण - Communication

अनुकृती - Imitation

अभिव्यक्तिवाद - Expressionism

प्रश्न १

कंसातील योग्य पर्याय निवडून पुढील विधाने पूर्ण लिहा.

- (१) अनुभवांमध्ये निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित घटकांचा समावेश असतो.
(सौंदर्यविषयक, काल्पनिक, गूढ)
- (२) भरताचा विचार हा भारतीय सौंदर्यमीमांसेतील मूलभूत आणि महत्त्वपूर्ण विचार आहे.
(रस-भाव, भावभावना, रस-भावना)
- (३) ग्रीक व मध्ययुगीन कालखंडात सौंदर्य हा गुणधर्म मानला गेला.
(व्यक्तिनिष्ठ, वस्तुनिष्ठ, आंतरव्यक्तिनिष्ठ)

प्रश्न २

पुढील प्रश्नांची २० ते २५ शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) कलावादी दृष्टिकोनाची दोन उदाहरणे सांगा.
- (२) सौंदर्यानुभवाचे गुणधर्म कोणते?
- (३) 'सुंदर'साठी दैनंदिन जीवनात वापरले जाणारे कोणतेही चार शब्द सांगा.
- (४) कलाकृती म्हणजे काय?
- (५) कलाप्रक्रियेचे मुख्य घटक सांगा.

प्रश्न ३

- (१) प्लेटोचा कलाविषयक अनुकृती सिद्धांत
- (२) कलाप्रकार
- (३) भारतीय कलाविचार.

प्रश्न ४

कलेच्या स्वरूपाची सविस्तर चर्चा करा.

प्रश्न ५

कलाविषयक विविध पाश्चिमात्य सिद्धांत स्पष्ट करा.

प्रश्न ६

पुढील प्रसंगावर संवाद लिहा.

सौंदर्य वस्तुगत असते वा नसते, यावर कलाकार व रसिक यांतील संवाद लिहा.

उपक्रम

तुमच्या परिसरातील एखाद्या कलाकाराची मुलाखत घ्या. कलेमुळे त्यांचे भावजीवन, जीवनानुभव कसे समृद्ध झाले हे जाणून घ्या